

درآمدی به
آین استناد
در نگارش‌های علمی

محمود حقیقی

تهران، ۱۳۹۸

فهرست

پیشگفتار	
هفت	
نہ	
دفتر اول	
سه گفتار در کاربرد استناد و ارجاع	
۳	گفتار یک: کاربرد استناد در نگارش‌های علمی
۲۱	گفتار دو: برخی از ویژگی‌های ارجاعی نگارش‌های علمی
۳۱	گفتار سه: آسیب‌پذیری پژوهش در اتکابه منابع شبکه جهانی وب
دفتر دوم	
۱۱۰ نکته در ذکر استنادها و ارجاعات، و تنظیم اطلاعات کتابشناختی منابع مقالات دانشنامه جهان اسلام	
۴۵	گفتار یک: انواع ارجاع
۵۷	گفتار دو: استنادهای درون متنی
۶۹	گفتار سه: اطلاعات کتابشناختی در فهرست منابع
۹۹	گفتار چهار: توصیه‌های لازم الرعایه
۱۰۵	گفتار پنجم: الزامات دیگر مستندنویسی

شش په درآمدی به آین استناد در نگارش‌های علمی

دفتر سوم

دو شیوه‌نامه در علوم اجتماعی و علوم انسانی

- گفتار یک: نظام‌های درون‌متنی و شیوه‌نامه‌های مبتنی بر آنها ۱۱۹
گفتار دو: ضوابط درج استنادها در نشانی‌های درون‌متنی بر اساس شیوه‌نامه‌های APA و MLA ۱۲۵
گفتار سه: تنظیم اطلاعات کتابشناختی در فهرست منابع بر اساس ویرایش ششم APA ۱۳۳
گفتار چهار: تنظیم اطلاعات کتابشناختی در فهرست منابع بر اساس ویرایش هفتم MLA ۱۴۹

پیشگفتار

بیش از ۳۵ سال از تأسیس بنیاد دایرۃ المعارف اسلامی می‌گذرد. هدف اولیه از این اقدام طراحی و تدوین دانشنامه جهان اسلام بوده است که به لطف الهی در مسیر درستی پیش رفته و تاکنون ۲۶ مجلد از این مجموعه بزرگ (شامل حرف ب تا ش در قالب ۷۰۰۰ مقاله تحقیقی) به جامعه فرهنگی و علمی تقدیم شده است و امید می‌رود تا یک دهه دیگر به سرانجام برسد و نخستین دایرۃ المعارف فارسی با موضوع «جهان اسلام» صورت اتمام بیابد. اما آنچه در این میان به مثابة دستاوردی ارزشمند بروز و ظهرور یافته، مجموعه‌ای از قواعد و ضوابط خرد وکلان در امر تحقیق به طور عام و در تولید دایرۃ المعارف تحقیقی و تخصصی به طور خاص است. این قواعد هم ناظر به محتوا و صورت و ساختار مقاله پژوهشی است و هم ناظر به اصول و الزامات مستندنویسی و رعایت نظام ارجاع و استناد.

خوبشختانه از همان سال‌های نخستین تأسیس بنیاد، امر مهم مراقبت از مستندنویسی و به طور کلی «آیین استناد» را استاد محترم، جناب آقای محمود حقیقی بر عهده گرفتند. ایشان علاوه بر تدریس دروس مرتبط با سازماندهی علمی مواد کتابخانه در گروه کتابداری دانشگاه تهران در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد در مدتی بیش از ۳۰ سال و تربیت علمی دانشجویان علاقه‌مند و کوشش‌داری دقت نظر و انضباط علمی مثال زدنی هستند و

هشت ♦ درآمدی به آین استناد در نگارش‌های علمی

در طول قریب به سی سال مدیریت بخش «ویرایش استنادی» نیز با حوصله تمام و جذب و تربیت جوانان مستعد، مبانی و روش‌ها و اصول مستندنویسی را تدوین کرده‌اند. از این‌رو، به درخواست اینجانب، مجموعه قواعد و الزامات مستندنویسی در مقالات پژوهشی را با تأکید بر دانشنامه جهان اسلام در قالب کتاب درآمدی به آین استناد در نگارش‌های علمی فراهم آورده‌اند تا در اختیار اهل علم قرار گیرد. با سپاسگزاری از استاد محترم، جناب آقای حقیقی، برای ایشان توفيق روزافزون در تألیف آثار دیگری در موضوع «ویرایش استنادی» و انتقال تجربه علمی به نسلِ نو، از خدای کریم خواستار است. نیز امیدواریم این کتاب راهنمای راهگشای پژوهشگران و نویسندهای مقالات علمی در دانشگاه‌ها و مؤسسات علمی کشور باشد.

غلامعلی حداد عادل

مقدمه

پژوهش و نگارش فرایندی پویا دارد و نویسنده‌ای که درباره مستله‌ای برسی و تحقیق می‌کند و اثر وی بناست حامل پیام تازه‌ای باشد، برای آگاهی از مسیر تحول موضوع از کندوکاو در آرای پیشین گزیری ندارد. توفيق او در وهله نخست در گرو جلب اعتماد خواننده در التزام به روش علمی و تبع در مراجع فکری است. حلقة نخست در زنجیره عناصر این اعتماد با استناد به منابع مناسب شکل می‌گیرد تا به این ترتیب خواننده در استحکام و انسجام متن و اعتبار منابع اطمینان بیابد.

استفاده از منابع معتبر و اساسی شرط اصلی استواری و ماندگاری هر اثر است. مقصود از منابع معتبر، استناد و مدارک اصیل و درخور اعتبار در یک حوزه موضوعی است که پیوندی دقیق و وثیق با متن دارد. چگونگی بهره‌گیری از منابع و تبیین پاره‌های اندیشه پیشین و آرای مؤلف و عرضه منطقی و منسجم مطالب، به منظور تولید اثری موثق و بدیع، هنر ظریفی است که به دقت و تأمل و وقوف بر دقایق موضوع نیاز دارد.

امر استناد از دیرباز متداول بوده و استناد هر قول به صاحب آن، پیشینه‌ای دراز دارد. با این حال کاربرد روشنمند استنادها، و متنکی کردن مدعاهای به سند محکم، در یکی دو قرن اخیر رواج یافته است. مؤلف منصف در بهره‌گیری از منابع، خواه از لحاظ مفاهیم، خواه از بابت روش‌ها، یافته‌ها و نتایج، با نسبت دادن هر اندیشه به مبدع آن، ادای دین می‌کند و

۵۵ د رآمدی به آین استناد در نگارش‌های علمی

با ذکر شواهد و استنادهای خود، سندیت مدعای خود را نشان می‌دهد؛ و با عرضه شواهد مخالف نیز، امکان داوری دقیق را برای خواننده فراهم می‌آورد. رعایت این ضوابط از اصلی ناشی می‌شود که بر التزام به موازین علمی در تدوین مقالات پژوهشی، بمویشه مقالات دایرة المعارف‌های تخصصی که بناست سالیان سال بارآور بوده و محل مراجعته و استفاده باشند، تأکید می‌گذارد. اساساً فرایند پژوهش با شیوه دقیق استناد پیوندی تام دارد. هر نوشتة علمی با آمیزه متناسبی از اندیشه نویسنده آن و پاره‌های متون پیشین شکل می‌گیرد، و ارجاعات و استنادها درواقع در حکم نشانه‌های بارزی از پیوند بین متون و در عین حال به مثابه نمودار بهره‌های برگرفته از منابع و آرای محقق‌اند.

در تدوین یک نوشتة علمی گذشته از مسئله دسترسی به منابع مورد نیاز، آگاهی از اطلاعات کلی هر حوزه، از جمله مسلمات علمی و مفاهیم بدیهی آن حوزه که نیازی به ذکر مأخذ ندارد، الزامی است. در حقیقت غرض از مستندنویسی، ذکر استنادهای بیهوده برای موضوعات مورد قبول عام نیست. در هر حوزه از علوم و فنون حقایقی دانش عام به شمار می‌رود و نیازی به مستدلسازی ندارد؛ برای مثال در حوزه تاریخ، اغلب خوانندگان آگاهند که احمدشاه قاجار آخرین پادشاه این سلسله بود. آگاهی‌هایی از این دست در متن نوشته به ذکر سند احتیاج ندارد. اما هنگامی که بحث تخصصی‌تر درباره او صورت می‌گیرد، از جمله دلایل تصمیم او برای ترک کشور، به ذکر سند نیاز دارد.

مجموعه حاضر شامل سه دفتر است. دفتر اول در سه گفتار، ناظر به پاره‌های از مبانی نظری کاربرد ارجاع و استناد در نگارش‌های علمی است. گفتار اول بیشتر بر هدف‌ها، دلایل و انگیزه‌های استنادکردن و عواملی که بر رفتار استنادی نویسنده‌گان و ساماندهی استنادها تأثیرگذارند، تأکید دارد. در گفتار دوم درباره بروز خطاهای ارجاعی بحث می‌شود و به نتایج چند پژوهش که به بررسی خطاهای ارجاعی پرداخته‌اند، نیز به برخی از رهنمودهای برخاسته از این بررسی‌ها درباره کاربرد استناد و ارجاع اشاره می‌شود. در گفتار سوم آسیب‌پذیری پژوهش‌های متکی به استنادهای منابع شبکه جهانی وب مورد تحلیل قرار می‌گیرد، و جنبه‌های آسیب‌رسان این منابع که ممکن است زمینه پرخطری برای پژوهش در پی داشته باشد، بیان می‌گردد.

مقدمه :: یازده

دفتر دوم با عنوان «۱۱۰ نکته در ذکر استنادها و ارجاعات، و تنظیم اطلاعات کتاب‌شناختی منابع مقالات دانشنامه جهان اسلام» است که در آن به توضیح نکات مذکور می‌پردازد. هسته اولیه آن، مجموعه ۷۲ نکته‌ای بود که با همان عنوان و با هدف ساماندهی ارجاعات و استنادهای مقالات دانشنامه در ۱۳۸۱ تهیه، و ضوابط آن به مدت پانزده سال در تدوین مقالات مزبور رعایت شد. در مجموعه کنونی علاوه بر افزایش ۷۲ نکته یادشده به ۱۱۰ نکته، مطالب تازه‌ای بنا بر نیازهای جدید، در شرح نکات پیشین افزوده شد. بحث درباره انواع ارجاع، چگونگی ذکر اجزای نشانه‌های درون‌متنی در مقالات دانشنامه، مسائل شناسه‌ها و چگونگی درج اطلاعات کتاب‌شناختی منابع از اهم مباحث بخش‌های پنج‌گانه این دفتر را تشکیل می‌دهند.

دفتر سوم به معروفی دوشیوه‌نامه در زمینه پژوهش و نگارش در حوزه‌های علوم اجتماعی و علوم انسانی، از انتشارات انجمن روان‌شناسی آمریکا^۱ و انجمن زبان مدرن آمریکا^۲، و بررسی رهنمودهای این دوشیوه‌نامه در زمینه چگونگی استناد به منابع مختلف می‌پردازد. گفتنی است در این زمینه پیش‌تر کوشش‌هایی صورت گرفته است. دو نمونه تأثیرگذار از آنها، یکی شیوه‌های استناد در نگارش‌های علمی، تألیف عباس حری و اعظم شاهبداغی (تهران، ۱۳۸۵)، و دیگری شیوه‌نامه ایران، تألیف سیروس علیدوستی، فخرالسادات محمدی، حمید کشاورز و محمد ابوبی اردکان (تهران، ۱۳۸۵) است؛ که در اینجا باید به فضل تقدم آنها اذعان شود. با وجود این، دو عامل در معرفی دوشیوه‌نامه مذکور در این مجموعه مؤثر بود: عامل اول، انتشار ویرایش‌های جدید این دوشیوه‌نامه و تغییرات صورت گرفته در شماری از ضوابط آنها بود و عامل دوم، امکان عرضه گزیده‌ای از ضوابط و رهنمودهای موجود در آنها، در چگونگی استناد به انواع منابع کثیرالارجاع در قالب‌های مختلف بود، همراه با ذکر مثال‌هایی حتی الامکان روشن و ساده برای هر مورد.

این مجموعه تلاش کوچکی است مبتنی بر تجربیات چندساله نگارنده در بخش ویرایش استنادی بنیاد دایرةالمعارف اسلامی؛ پای ملخی است که تقدیم اهل قلم می‌شود.

1. American Psychological Association (APA)
2. Modern Language Association of American (MLA)

دوازده ♦ درآمدی به آیین استناد در نگارش‌های علمی

بی‌تر دید نکات مندرج در آن عاری از نقص و خطای است. امید است به رغم همه کاستی‌ها بتواند گامی کوچک به سوی انسجام و هماهنگی در کاربرد ارجاع و استناد بردار. هرگونه پیشنهاد و اظهار نظر درباره آن از طرف صاحب‌نظران و پژوهشگران و اهل فن در رفع نقاطی موجود مغتمن و موجب امتنان خواهد بود.

در اینجا شایسته است که از استاد ارجمند جناب آقای دکتر حداد عادل، مدیر عامل محترم بنیاد دایرة المعارف اسلامی، که با توصیه‌های مشفقاته‌شان در تدوین تجربه‌های واحد‌های علمی بنیاد، انگیزه قلمی کردن این نوشته ناچیز را فراهم ساختند، سپاسگزاری شود.

همچنین نگارنده برخود فرض می‌داند که از استاد محترم جناب آقای مهندس حسن طارمی راد، معاون علمی بنیاد که با تشویق‌ها و راهنمایی‌هایشان در شکل گرفتن این اثر نقشی عمده و عنایتی ویژه داشتند و نیز از جناب آقای سید ناصر موسوی جزایری، معاون محترم اجرایی بنیاد و مدیر عامل کتاب مرجع، که امکان نشر آن را فراهم کردند، خالصانه قدردانی نماید.

زحمات آقایان محمد جوهرچی، مشاور محترم مدیر عامل کتاب مرجع که با دقت نظر در بازبینی اثر اهتمام داشتند و رضا لبافی، مدیر محترم انتشارات کتاب مرجع که در کار نشر آن بسیار کوشیدند، شایسته تشکر و امتنان است. همچنین از تلاش‌های همکاران بخش ویرایش استنادی که در ترویج آیین استناد و مراقبت از اعمال ضوابط آن در مقاله‌های دانشنامه جهان اسلام، نقشی موثر داشتند و بویژه از اشارات مفید خانم‌ها منصوره ستاری و دکتر سیمین قطبی (مدیر کنونی این بخش) در تدوین این نوشته باید صمیمانه سپاسگزاری شود.

محمود حقیقی

دفتر اول

سه گفتار در کاربرد استناد و ارجاع

این دفتر حاوی سه گفتار درباره برخی از مبانی نظری کاربرد ارجاع و استناد در نوشهای علمی است. در گفتار نخست نقش بارز استناد در تولید و نشر اطلاعات و هدف‌ها و انگیزه‌های کاربرد استناد مورد تحلیل قرار می‌گیرد. ضمن مروری بر تاریخچه اجمالی از استفاده از ارجاع و استناد به آثار پیشین، به شرح عواملی که بر رفتار استنادی نویسنده‌گان تأثیر می‌گذارد، نیز عواملی که اصل مستندنویسی و متکی کردن مدعاهای سندی محکم را ضرور می‌سازد، پرداخته می‌شود. چند ضابطه شاخص که شناخت و رعایت آنها در نگارش‌های علمی، در ساماندهی وضع ارجاعات و استنادها می‌توانند کارساز باشند، معرفی می‌گردند.

گفتار دوم به بررسی خطاهای ارجاعی در مقالات علمی می‌پردازد که در نتیجه فقدان تبع لازم در این گونه نوشهای امکان بروز پیدا می‌کند و آنها را در معرض انواع آسیب‌ها قرار می‌دهد. این گفتار ضمن تأکید بر اعمال حد اعلای دقت و وسوسات در این گونه آثار، به بیان رهنمودهای برخی از صاحب‌نظران درخصوص شناخت نقش و عملکرد انواع استناد می‌پردازد، رهنمودهایی که می‌توانند در اجتناب از خطاهای ارجاعی مؤثر باشند.